

**HET IS GEEN KOLONIE, HET IS EEN WERELD
VROUWEN BEREIZEN EN BESCHRIJVEN INDIË 1852-1912**

[pag. 84]

**Marie van Zeggelen (1870-1957)
Een mooi land, een gevaarlijk land, een grootsch land**

Darja de Wever

In mijn boekenkast staat al heel lang het boek *Een liefde in Kennemerland*. Ik kreeg het in de zeventiger jaren van de vorige eeuw voor mijn verjaardag. De flaptekst vermeldt dat Marie van Zeggelen, de schrijfster van het boek, grote populariteit verwierf met het schrijven van historische romans. De uitgever vond het kennelijk niet vermeldenswaard dat de lange schrijverscarrière van Marie van Zeggelen in Indië begon, waar zij tussen 1890 en 1916 woonde. Van Zeggelens eerste (kinder)boeken en toneelstukken, samen een tiental titels, spelen zich af in onze voormalige kolonie en oogstten de eerste decennia van de afgelopen eeuw veel lof. Toen zij zich weer in Nederland had gevestigd legde ze zich toe op het schrijven van met name historische romans, die door een groot publiek werden gelezen. Evenals Augusta de Wit toonde Marie van Zeggelen zich al in haar eerste verhalen en romans betrokken bij de autochtone bevolking van Indië door ze in hun eigen wereld te beschrijven. Hiermee behoren zij tot de eerste auteurs die schreven vanuit dit nieuwe perspectief in de Indische letteren. Daarnaast zette Van Zeggelen zich in Indië, zowel op papier als metterdaad, in voor de bewustwording van de Europese en Aziatische vrouw in de koloniale maatschappij en spande zij zich persoonlijk in om opleidingsmogelijkheden voor Javaanse vrouwen te creëren. Haar boek *De Hollandsche vrouw in Indië. Brieven van een zwerveling* uit 1910 is een moedig egodocument, geschreven in een voor die tijd openhartige toon. Naast reisbeschrijvingen van Java en Celebes (Sulawesi) bevat het boek reflecties over de positie van Hollandse vrouwen in de koloniale samenleving. Op heldere wijze beschrijft Marie van Zeggelen de migratiebeleving van een Nederlandse vrouw die in Indië een nieuw bestaan opbouwt.

Marie van Zeggelen groeide op in een kunstzinnige omgeving. Haar vader Willem van Zeggelen was, naast uitgever en boekdrukker, een gewaardeerd schrijver van humoristische gedichten. Haar moeder, Henriëtte Mastenbroek, trad in de schildersvoetsporen van haar vader en genoot ook reputatie als knap silhouettiste. Marie was de middelste in het gezin, ze had een oudere en een jongere broer. Het ouderlijk huis in Den Haag was een trefcentrum voor kunstenaars. Schilders en schrijvers als Jozef Israëls en Marcellus Emants kwamen regelmatig over de vloer.

In een van Marie's vroegste en dierbaarste herinneringen gaat zij samen met haar moeder, 'een schilderes met hart en ziel', iedere ochtend met schilderskist en palet naar de tuin, waar haar moeder 'voor die dagen zeer weinig huisvrouwelijk' op een houten achterwand een landschap schildert.¹ Voor Marie staat al jong vast dat zij zich ook wil toeleggen op tekenen en schilderen. Helaas overlijdt haar vader als ze pas acht jaar is. Na een periode op kostschool te zijn geweest gaat ze op haar veertiende lessen volgen aan de Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag, met het vaste plan zich helemaal aan haar passie te wijden, om, zoals ze later vertelt 'mijn gehele leven te kunnen

[pag. 85]

tekenen en schilderen'.² Na haar opleiding werkt Marie van Zeggelen enige tijd op het atelier van de beeldend kunstenaar Philip Zilcken. Daar maakt ze kennis met andere kunstenaars onder wie Marius Bauer.

Niet lang hierna neemt haar leven een opmerkelijke wending. Op een feestelijke bijeenkomst ontmoet ze Herman Adrianus Kooij. Ze besluit met hem te trouwen en mee te gaan naar Indië om daar een nieuw leven op te bouwen. Zij heeft een moeilijke periode achter de rug en hoopt dat 'een huwelijk in de tropen' haar geluk zal brengen.³ Een paar weken voor haar twintigste verjaardag vertrekt Marie, die nu officieel Kooij-van Zeggelen heet, met haar kersverse echtgenoot, tweede luitenant in het Nederlands-Indisch leger, naar Indië. Na een zware reis, waarin bijna schipbreuk wordt geleden, komt het echtpaar in Indië aan.⁴

Een nieuw leven in de tropen

Het leven in Indië is volslagen anders dan het culturele en artistieke klimaat in Den Haag waarin Marie van Zeggelen is opgegroeid. De geheel andere levensstijl en omgangsvormen veroorzaken een niet geringe cultuurschok. Daar komt nog bij dat zij voortdurend moet verkassen als gevolg van het militaire beroep van haar man. In de 26 jaar die het echtpaar in Indië doorbrengt wordt Kooij meer dan twintig keer overgeplaatst! Standplaatsen zijn onder meer Borneo, Benkoelen, Java en Celebes.⁵ Er is niet veel inlevingsvermogen voor nodig om je voor te stellen hoe ontheemd de jonge Marie van Zeggelen zich aanvankelijk gevoeld moet hebben. Het 'zwervelingenbestaan' staat het opbouwen van contacten met enige diepgang in de weg. Bovendien wordt haar eenzaamheid nog versterkt doordat haar man regelmatig op expeditie gaat en dus voor een langere periode van huis is. Zij schrijft hierover in *De Hollandsche vrouw in Indië*:

*Vrouwen die uit een intellectuele, artistieke omgeving komen, missen hier alles, vooral als zij jong hier komen en het leven haar nog niet gevormd heeft. Het is zoo verschrikkelijk, dat eeuwige groen, dat eeuwige thuiszitten tusschen de witgekalkte muren, de vervelende visites bij wildvreemden, de onbeduidende praatjes, de totale afwezigheid van alles wat kunst is... en wel voornamelijk voor de vrouw is het vreeselijk, want de mannen hebben hun werk (...).*⁶

Verderop nuanceert ze in een noot haar uitspraak over het ontbreken van kunst in Indië. Natuurlijk realiseert ze zich dat er kunst is van het land zelf, 'Indische kunst', maar 'om die te kennen en te bewonderen moet men zich losmaken van de eenmaal in Europa vastgelegde idee van kunst'. Juist in haar leven was dat Europese cultuurbesef meer dan gemiddeld aanwezig, het was haar zagezegd met de paplepel ingegoten. Sommige critici trokken daaruit ten onrechte de conclusie dat zij niet in staat was Indië onbevooroordeeld te beschouwen. Anders dan het gros van de Europeanen in de kolonie, die slechts oppervlakkig kennisnamen van Indië, en dan vooral van de aangename kanten, was voor Marie van Zeggelen alleen degene die zich werkelijk verdiepte in land en cultuur in staat om het leven in Indië te beoordelen. Dat gevecht ging zij als vrouw en later als schrijfster aan:

Indië is een mooi land, een gevaarlijk land, een grootsch land, voor sommigen een slecht land... Maar een goed land? Is het leven er goed?... Ja, alleen voor hen die het in Indië niet 'goed' vinden... Dit schijnt een paradox... Maar het is niet zoo! Alleen voor hen, die voortdurend het gevaar van geestelijke afsterving en het gevaar van zelfoverschatting en het gevaar van een materialist te worden voor oogen blijven zien, die behouden worden door hun verlangen naar Europa, die Indië belangwekkend vinden om het

[pag. 86]

land zelf, die het leven er aanvatten als een beest dat getemd moet worden, die zeggen "ik wil even sterk zijn als jij, even hevig als de brandende zon, als je stormende nachten, als je rivier die overstroomt..." Alleen voor zulken is Indië goed...

Kwaad doet het aan den meneer (die het dan een goed land vindt), die na vele bittertjes aan de kletstafel gedronken te hebben, thuis een lekkere rijsttafel van zijn vrouw krijgt, (...) die 's avonds in zijn luie stoel gezeten zich tot het naar bed gaan vermeit in de zouteloze leestrommel-aardigheden. Zoo iemand die dan een aardig spaarduitje misschien gemaakt

*heeft, noemt het een goed land, als hij ergens in Duinoord of de Indische-archipelbuurt in Den Haag zijn laatste jaren slijt. In één woord voor alle mensen die geen behoefte hebben aan muziek, aan kunst, wie het koud laat of ze de groote wereldgebeurtenissen, die het sociale leven raken, mee maken of niet, voor die is Indië 'een goed land, hoor'!*⁷

Indrukken van een zwerveling

In haar migrantenbestaan is Marie van Zeggelen in eerste instantie helemaal op zichzelf teruggeworpen. Vanuit dat besef schrijft ze, na zo'n vijftien jaar in Indië te hebben gewoond, *De Hollandsche vrouw in Indië. Brieven van een zwerveling*. Het boek bestaat in feite uit twee delen. In het eerste deel breekt ze een lans voor vrouwen die evenals zijzelf vanwege de carrière van hun echtgenoot naar Indië zijn gekomen. Allerlei aspecten uit het leven van vrouwen daar worden aangesneden. Ook de rechteloze positie van gouvernantes, vaak zeer jonge vrouwen, wordt uitgebreid aan de kaak gesteld. Het tweede deel is een persoonlijk verslag van haar reis naar en haar leven in Watansoppeng op Zuidwest-Celebes (het huidige Sulawesi) in de jaren 1906 en 1907. Het gebied is in 1905 met geweld onder Nederlands bestuur gebracht. Haar echtgenoot had als KNIL-militair in deze oorlog gevochten en was na de annexatie aangesteld als civiel gezaghebber in een deel van de regio. Marie betreedt als een van de eerste Europese vrouwen dit gebied. De ervaringen in Watansoppeng zijn van grote invloed op haar leven en inspireren haar tot meerdere boeken.

Het eerste deel van *De Hollandsche vrouw in Indië* heeft als titel *Brieven van een zwerveling*. Hierin beschrijft Marie van Zeggelen de problemen waar zij en haar medemigrantes tegenaan lopen in hun nieuwe bestaan in de tropen. Ze toont veel begrip, maar maakt ook duidelijk dat vrouwen zelf verantwoordelijk zijn voor een prettiger, meer voldoening gevende invulling van hun bestaan. Ze zou hen, zo schrijft ze, graag willen veranderen in 'dappere vrouwen'. Als vrouw van haar tijd is ze van mening dat je veel vreugde kunt putten uit het steunen van je man in zijn carrière. In haar ogen is dat een belangrijke 'taak' van de 'Hollandsche vrouw'. Maar daarnaast is het ook van belang om voor jezelf op te komen. En dat is een nieuw geluid in een tijd waarin vrouwen geacht werden zichzelf weg te cijferen. Ze geeft het advies niet aldoor thuis te blijven maar er op uit te trekken, de bergen in te gaan, het land te leren kennen en op die manier uit de bekrompenheid van het koloniale vrouwenbestaan te breken.

[pag. 87]

*Bergwereld, gezegend land, waar alles afgeschud wordt van het leven, het bestaan, daar beneden. Indië in zijn grootsheid, Indië zoals het gezien en gekend moest worden door allen...!*⁸

Marie van Zeggelen kan daar, in die bergwereld, intens genieten. Ze haalt haar hart op aan de tropische natuur. 'Met een onbegrijpelijke woede' tekent ze haar schetsboek vol met Indonesische vrouwen, mannen en kinderen in hun eigen omgeving, tegen de achtergrond van bergen en vergezichten. Ze noemt het haar 'morgengebed' als ze er op uit trekt met haar tekenspullen en Katjong, een Javaans jongetje met wie ze bevriend is geraakt en die haar iedere morgen komt ophalen voor een wandeling en zoals hij het noemt 'pottret' maken. Ook op Celebes zal ze, elke dag weer, intens genieten van de tropische omgeving rondom haar huis, dat ze 'Vrede-best' heeft gedoopt.

Wat de Boeginezen mij leerden

Als Marie van Zeggelen echtgenoot voor langere tijd wordt uitgezonden trekt zij er dikwijls zelf ook op uit, schrijft ze in haar *Brieven van een zwerveling*. Naast het gedwongen 'zwervelingenbestaan' als vrouw van een militair, zoekt ze juist ook afleiding in een min of meer ongebonden manier van leven door zelf te reizen en anderen te bezoeken. Als je man deelneemt aan een gevaarlijke expeditie is het zaak, schrijft ze, je zo min mogelijk bij achtergebleven lotgenoten aan te sluiten; het 'alleen-zijn' is dan beter. Dit zelfgekozen

isolement wordt nog eens versterkt door haar kinderloosheid. Het zoontje dat in 1897 wordt geboren blijft helaas maar heel kort in leven en ze krijgt bovendien te horen dat ze nooit meer kinderen zal kunnen krijgen. In die periode stuurt ze regelmatig tekeningen aan het dochtertje van haar oudste broer waarbij ze kleine verhaaltjes schrijft. Daarbij waren de tekeningen de hoofdzaak, vertelt ze later.⁹ Maar na verloop van tijd wordt de tekst steeds belangrijker. Haar broer, die in de uitgeverssporen van zijn vader is getreden, laat de schrijfster Nellie van Kol-Porrey werk van Marie lezen. In het weekblad voor kinderen *Ons Blaadje*, waar Van Kol-Porrey de redactie over voert, plaatst zij in 1901 een verhaal van Marie, getiteld 'Rama'¹⁰ In de 'Volks-kinderbibliotheek van Nellie' verschijnt in 1904 Maries eerste boek, de verhalenbundel *Jong Java's lief en leed*. Het is bedoeld voor kinderen tussen de 10 en 15 jaar. Ze heeft het boek opgedragen aan Nellie van Kol-Porrey, met wie ze inmiddels bevriend is geraakt.¹¹ In drie verhalen vertelt ze over eenvoudige Javanen, een oude man, een jongen en een meisje, wier leven positief of negatief beïnvloed wordt door het (werk)contact met de kolonisator. In 1908 verschijnt haar roman *De gouden kris* met een aantal tekeningen van haar hand. De adatrechtspecialist professor C. van Vollenhoven schrijft in zijn lovend voorwoord dat de schrijfster de lezer in een 'ommezien' weet te verplaatsen naar 'de inlandse wereld van Zuid-Celebes; zoo zelfs, dat, als men in het boek voor het eerst de Hollanders ontmoet, men ze voor zich ziet als vreemdelingen en zich ietwat angstig voelt voor ingrijpen of doortasten hunnerzijds'. Marie zelf schrijft in haar voorwoord dat zij in het boek heeft proberen neer te leggen wat zij gedurende haar verblijf bij 'dit eenzame Indische bergvolk heeft gehoord en gezien en grotendeels ook heeft ondervonden, wat oude vrouwtjes mij vertelden, wat kinderen voor mij zongen en de boeken der oude Boegineezen mij leerden'. Ze neemt kennis van oude Boeginese geschriften via boeken van de grote Zuid-Celebes specialist Dr. B.F. Matthes. Een van de oude vrouwen die Van Zeggelen via een tolk volksverhalen vertelt heet Ikambe. Ze kan zo goed vertellen dat Van Zeggelen af en toe het gevoel heeft dat ze haar ook zonder tolk zou kunnen begrijpen. Een van deze verhalen neemt Van Zeggelen op in het verslag van haar verblijf op Celebes.

[pag. 88]

Ze merkt na lezing van het overzichtswerk *Boeginesche chrestomathie* van Matthes op dat in oude Boeginese sagen over het blanke ras 'het geslacht der menschen met wit haar, wit vel en lichte oogen' minder vleiend wordt gesproken.¹² Zo zouden ze ontsproten zijn uit de verbintenis van een verbannen, met zweren bedekte koning en een hond. Het verbaast haar niets want, schrijft ze op haar beurt, 'men heeft alleen maar de sfinxachtige gezichten, de donkere nachtoogen der oosterlingen te zien, om te weten hoe oneindig ver deze menschen van ons afstaan.'¹³

De gouden kris verschijnt een jaar na haar pioniersbestaan in de binnenlanden van Celebes. Haar ervaring aldaar inspireerde haar tot het schrijven van nog meer boeken.

Onderworpenen. Schetsen uit Celebes en De Hollandsche vrouw in Indië. Brieven van een zwerveling verschijnen allebei in 1910.

In *De Hollandsche vrouw in Indië* refereert Van Zeggelen niet aan de oorlog die kort daarvoor op Celebes heeft plaatsgevonden, maar wel aan de oorlog tussen de Balinezen en de Nederlanders die in het begin van de twintigste eeuw plaatsvond. Ze heeft daarbij oog voor alle partijen, ook voor de moedig terugvechtende Balinezen, waarvan ze een ooggetuige verslag heeft waaruit ze citeert. Het aan het eind van de negentiende eeuw ontstane paternalistische beeld van Nederland als grote broer en beschermer van de autochtone Indonesische bevolking tegen 'Die kleine Oostersche vorstjes (...), uitzuigers van hun volk', leeft ook bij Van Zeggelen, maar ze neemt het de oudere broer kwalijk dat hij niet eerder op vreedzame wijze heeft ingegrepen. Volgens haar is het in feite een 'opvoedingskwestie'. Hoewel ze oorlog afkeurt uit 'eerbied voor het leven van een ander' en ze het tijd vindt worden 'onze lans op te heffen tegen alle gruwelen, die er in naam van het Recht geschieden' lijkt ze militaire expedities die erop gericht zijn zowel Bali als Celebes onder Nederlands gezag te krijgen onvermijdelijk te vinden.

Zij keurt wel af dat uit de groep militairen die net een gebied hebben veroverd vaak ook de civiel-gezaghebber voortkomt, die de Nederlandse overheid als bestuurder in het gebied vertegenwoordigt. Er wordt dan meestal maar op 'losgehakt'. Haar man is een uitzondering op de regel. In zijn hoedanigheid als 'toewan Petro', zoals hij door de Boegineezen genoemd

wordt, weet hij hoe je samenwerking met de autochtone bevolking moet aanpakken. Met 'voorzichtige handen', 'streng' maar niet 'ruw' heeft hij in haar ogen veel goeds opgebouwd, zoals wegen, bruggen, huizen en telefoonverbindingen. Op dergelijke materiële zaken doelt ze meestal als ze schrijft over de 'beschaving' die de Nederlanders op Celebes brengen. Maar de keerzijde wil ze ook belichten. Voor de Boeginezen is het afdragen van de oorlogsschatting een groot probleem, daarin verschilde de 'Groote Heer, de blanke gebieders' niets van de vroegere vorsten. Het door het gouvernement gevoerde beleid kan niet altijd haar goedkeuring wegdragen. Haar vaak indirecte kritiek heeft als teneur de onmacht van het individu ten opzichte van de overheid.

In *De gouden kris* beschrijft ze de gedachten van verschillende Boeginezen over de Nederlandse overheersing en aarzelt daarbij niet om ook onprettige praktijken van de Nederlanders te noemen. Aroe Lipa, een van de 'goede' vorsten die oog heeft voor de noden van zijn volk en tevens op goede voet staat met de Nederlanders nuanceert in het boek regelmatig de voorspoed en welvaart die de overheersers brengen. Van Zeggelen vervat de gedachten van de vorst in mooie beeldspraak:

[pag. 89]

*Aroe Lipa voelde zich als een groote oude boom. Toen de vreemde menschen zijn dichte takken besnoeiden, zeide hij niets: - dat was goed, dat gaf verlichting; de andere takken konden nu beter uitgroeien (...) hij prees de vreemde menschen die hem wel eerst pijn, maar toch eigenlijk goed hadden gedaan; maar toen ze later aan zijn wortels begonnen te graven, en hij die één voor één bloot voelde komen, en zij de insnijdingen in den schoonen stam maakten, toen voelde hij dat hij ten doode was opgeteekend (...)*¹⁴

Mensenliefde en broederschap

Het verblijf op Celebes komt plotseling ten einde als Herman Kooij na de achtervolging van een Boeginese vrijheidsstrijder ernstig ziek terugkeert. In de inleiding van deze bloemlezing is beschreven hoe emotioneel het afscheid is tussen de Boeginezen en de Kooij-van Zeggelens. Het echtpaar vertrekt voor medische zorg naar Java en daarna volgt een verlofperiode in Nederland. Na terugkeer in Indië zal Marie nog tot 1916 op Java wonen.¹⁵ Ze legt zich toe op het schrijven en publiceren en zet zich in voor meerdere organisaties die zich in het kader van de ethische politiek beijveren voor de ontwikkeling van de Indonesische bevolking. Haar leven in Watansoppeng tussen de Boeginese bevolking had haar zeker veranderd. Ze stond nu veel meer open voor het land zelf, de autochtone bewoners en hun noden en behoeften:

*De tijd in Zuid-Celebes is onvergetelijk voor mij geworden en heeft mij opeens de ogen doen opengaan voor het Oosten. Op Java teruggekomen zag ik daar alles anders en met meer aandacht. Ik heb in Indië altijd het geestelijk leven in Europa gemist - vooral het artistieke (waarin ik mijn jeugd had volbracht), maar door het pioniersleven in Celebes was er iets in mij ontwaakt dat nog iets anders tot mij bracht dan Kunst alleen: mensenliefde, broederschap.*¹⁶

Samen met Charlotte Jacobs, zus van Alette, die dan al meer dan twintig jaar in Batavia een apotheek drijft, zet ze zich onder meer in voor de financiering van de medische opleiding van Javaanse meisjes. Daaraan bestaat grote behoefte, onder meer omdat Javaanse vrouwen zich om religieuze redenen niet door mannelijke artsen willen laten behandelen. Ook weet Charlotte Jacobs haar warm te maken voor de oprichting van de Indische afdeling voor vrouwenkiesrecht, die mede door het bezoek van Aletta Jacobs in 1912 snel groeit in ledental. Naast haar literaire werk schrijft ze over allerlei vrouwenvraagstukken. Voor de tentoonstelling in Amsterdam, getiteld *De Vrouw 1813-1913*, werkt zij de bijdrage uit die Indië zal vertegenwoordigen. Haar doel was het 'verkeerde denkbeeld' dat in Nederland bestond van Europese vrouwen in Indië die hun dag doorbrengen met 'in den schommelstoel zitten met een baboe aan onze voeten' weg te nemen. Ook vond zij dat er iets anders getoond moest worden dan wat al in musea te zien was. De bijdrage bestond uit een 'Indisch huis' op

ware grootte, waarin via lichtbeelden het werkelijke 'leven der inlandsche en Europeesche vrouwen' getoond werd. De beelden toonden Europese en inlandse meisjes in het onderwijs, vormen van medische zorg en liefdadigheid waarvoor vrouwen verantwoordelijk waren, en vrouwen die op het land of in de industrie aan het werk waren. De tentoonstelling werd een groot succes.¹⁷

Op Java leert Marie van Zeggelen ook de jongere zusjes en broer van de in 1904 jong overleden Kartini kennen. Hun vader was een Javaanse regent. Kartini zette zich met veel vuur in voor onderwijs aan de Javaanse vrouw en was een fel tegenstander van polygamie en uithuwelijking. Het leven van deze bijzondere vrouw en haar gezichtspunten die 'blijvende invloed op de bevolking' uitoefenden inspireren Van Zeggelen veel later, als ze alweer meer dan twintig jaar in Nederland terug is, tot de biografische roman: *Kartini. Een baanbreekster voor haar volk* (1945). Van Zeggelen schreef het boek tijdens de oorlogsjaren en baseerde zich voor een belangrijk deel op de uitgegeven brieven van Kartini in *Van duisternis tot licht* (1911). De opbrengst van Kartini's boek kwam ten

[pag. 90]

goede aan een fonds dat de Kartinischole voor Inlandse meisjes steunde. Van dit Kartini-fonds is Marie van Zeggelen tot haar vertrek uit Indië secretaresse geweest.

Dat 'ook door toedoen van de [Europese] vrouw' in Indië steeds meer 'verschillend getinte handen' elkaar vinden toont Van Zeggelen in haar artikel *De vrouw in onze Oost-Indische koloniën 1813-1913* aan.¹⁸ Voor haar waren Kartini en Charlotte Jacobs boegbeelden van de beweging in Indië die zich inspande voor 'de groote verbroedering der volken'. Tijdens haar pioniersleven in Celebes was zijzelf het belang van een persoonlijk aandeel daarin gaan inzien. Hoewel Marie van Zeggelen zich in Indië in culturele zin ontheemd bleef voelen, ontwikkelde zij een sociaal en politiek engagement dat haar leven zin gaf en waardoor haar werk een plaats verdient in de emancipatiebeweging in Indië aan het begin van de vorige eeuw.

¹ *Onze mei* (1927), p. 195-196.

² Marie van Zeggelen vertelt dit in een interview in *Margriet* nr. 30 (1955).

³ Gervaise Frings, 'Merck op al wat schoon en goed is en wel luidt, Marie van Zeggelen, een schrijfster over Indië'. In: *Indische Letteren*, 5/1, (1990), p. 32.

⁴ Hierover schrijft zij in het jeugdboek *Averij* (1927).

⁵ Frings (1990), p. 31-44.

⁶ *De Hollandsche vrouw in Indië* (1910), p. 12.

⁷ *Idem*, p. 55-56.

⁸ *De Hollandsche vrouw in Indië* (1910), p. 16.

⁹ In *Margriet* nr. 30 (1955).

¹⁰ Frings (1990), p. 35.

¹¹ In deze bibliotheek zullen in de loop van de jaren ook jeugdboeken van haar hand verschijnen die niet in Indonesië spelen.

¹² B.F. Matthes, *Boeginesche chrestomathie*, 3delen (1864-1872).

¹³ *De Hollandsche vrouw in Indië* (1910), p. 169.

¹⁴ *De gouden kris* (1908), p. 214.

¹⁵ Hierna scheidden de wegen van Marie van Zeggelen en haar man. Het huwelijk werd ontbonden en haar ex-man ging weer terug naar Indië.

¹⁶ Jef Notermans, *Marie Christine van Zeggelen en het voormalige Indië*. Hij dagtekende deze uitspraak op 14 december 1938 te Den Haag.

¹⁷ M.C. Kooy-van Zeggelen *Ons aandeel op de tentoonstelling te Amsterdam. De Vrouw 1813-1913*. Lezing op Java in 1912. Collectie M.I.Th. Lievegoed, KITLV Leiden.

¹⁸ Dit artikel is opgenomen in de bundel *Van Vrouwenleven 1813-1913. Ontwikkelingsgang van het leven en werken der vrouw in Nederland en de koloniën* (1913), p. 155-192.